

ДЫНАМІКА СЛОВАЗМЯНЯЛЬНАЙ НОРМЫ НАЗОЎНІКАЎ МЕСНАГА СКЛОНУ АДЗІНОЧНАГА ЛІКУ

Адным з праблемных момантаў граматыкі ў сучаснай беларускай мове з'яўляецца ўжыванне назоўнікаў мужчынскага роду ў месным склоне адзіночнага ліку, бо гэтыя правілы неаднаразова змяняліся і дапускалі варыянтнасць словаўжывання.

У сучаснай мове для назоўнікаў мужчынскага роду ў М. скл. адз. л. вызначаюцца наступныя канчаткі: - *i* – для назоўнікаў з мяккай асновай; -*ы* – для назоўнікаў на шыпячыя *i p, ц*; -*е* – для назоўнікаў з цвёрдай асновай *i г, х*, якія пераходзяць у *з, с*; - *у* – для назоўнікаў з асновай на *г, к, х* у залежнасці ад семантыкі. Паводле Я. Ф. Карскага, такая парадыгма – вынік рознай рэалізацыі былога канчатка -*ѣ* (пры цвёрдай аснове) і -*и* (пры мяккай). Спецыфічным новаўтварэннем, найбольш характэрным для беларускай мовы, даследчык называў канчатак -*у*, які прыйшоў з былой групы назоўнікаў на -*й* па прычыне ўхілення ад памякчэння перад -*е* (-*ѣ*), уплыву давальнага склону, які ў беларускіх гаворках часам замяняў месны, а таксама польскай мовы [1, С. 164]. Увогуле, даследчыкі ХХ ст. указвалі на моцныя пазіцыі флексіі -*у* ў мужчынскім родзе М. скл. адз. л.

На сённяшні момант у беларускай мове трывала вызначана напісанне канчаткаў пры асновах на мяккія зычныя і -*j*: у *трамвай*, у *верасні*, на *мундзіялі*, у *стылі*. Аднак часам у мастацкай літаратуры дапускалася ўжыванне -*ю* (у *цяню*, у *хмялю*). У. В. Анічэнка (“Марфалогія ўсходнеславянскіх моў”, 1973) аддзяляў аснову на -*j* ад мяккай і раіў для яе канчатак -*ю*: у *музею*. На карысць -*ю* для асобных назоўнікаў з мяккай асновай выказваецца А. А. Каўрус, абгрунтоўваючы гэта неабходнасцю размежавання слоў жаночага роду на зычны і мужчынскага роду з чыстай асновай: у *болі* – *i* у *болю*, у *жалі* – *i* ў *жалю*, на *медалі* – *i* на *медалю* [2, С. 32]. Больш трывала ўжываюцца назоўнікі з асновай на шыпячыя *i p, ц*: (у *блэндары*, у *прамым эфіры*, аб *крадзяжы*, у *гэтым матчы*). Аднак на *двары* ‘пэўная тэрыторыя’ і на *дварэ* ‘прастора наогул’.

Пастаянна пішуцца з канчаткам -*у* назоўнікі з асновай на -*к*: на *рынку*, у *пялёстку*, на *рахунку*, у *парку*. У 1920-я гг. дапускалася на *языцэ*. Тое самае датычыцца назоўнікаў на заднеязычныя *г, х*: на *даху*, сябры на *цэху*, снаборніцтвы на *бегу*, з *шэрагу*, у *духу*. Аднак у некаторых лексемах як вынік II палаталізацыі захавалася старажытнае чаргаванне заднеязычных са свісцячым і канчатак -*е*: *ідзе па крузе*, на *мяляўнічым беразе*, што найбольш характэрна для паўднёва-заходніх і

сярэднеларускіх гаворак. Назоўнікі на *г, х* часта дапускаліся і з паралельным ужываннем *-е* і *-у*: *на лугу і на лузе, у кажуху і кажусе*. “Беларуская граматыка” (1936) з’яўленне канчатка *-у* тлумачыла неабходнасцю размежавання ў М. скл. лексем мужчынскага роду і жаночага на *-а (-я)*: *аб страсе (страха) і аб страху (страх)*. У “Беларускай граматыцы” (1985) былі акрэслены назоўнікі на *г, х*, дзе ніколі не адбываецца памякчэнне: уласнабеларускія назоўнікі, якія абазначаюць адцягненыя паняцці, дзеянні, якасці (*у абсягу, жаху, прабегу, доўгу, вывіху*), некаторыя канкрэтныя назоўнікі (*у арэху, аб казярогу, у мяху, у тварагу*). Таксама ўжо з 1960-гг. вылучыліся запазычаныя лексемы пераважна англійскага і нямецкага паходжання з адпаведнай асновай (*мітыngu, рэйхстагу, цэху, пін-понгу*). У сучасным друку яны ўжываюцца з канчаткам *-у*: *на маладзёжным слэнгу, семінар па брэндзінгу, у смокінгу*, але ў “Кароткай граматыцы беларускай мовы” (2007) частка з прыведзеных назоўнікаў часам дапускаецца *-е*: *аб допінзе, дыялозе, на мітынзе*.

Пры цвёрдай аснове ў неасабовых назоўнікаў ужываецца канчатак *-е*: *у арсенале, на інтэрнэт-сайце, у законе аб бюджэце*. Цікава, што формы на *-е* пры цвёрдай аснове не маюць шырокага распаўсюджання ў гаворках, у дыялектнай мове дамінуе *-і* (*у лесі, і нават пры г, х – на беразі*). Такія формы часта сустракаліся ў “Нашай Ніве” (1906 – 1915 гг.). Абапіраючыся на гэта, браты Я. і А. Лёсікі прапаноўвалі зрабіць *-і* асноўным для ўсіх назоўнікаў у М. скл. адз. л. (*на дубі, на маслі, у ямі*), што не было падтрымана на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі [3, С. 214].

Дыскусійным застаецца ўжыванне назоўнікаў з прыназоўнікам *на*, які адначасова мае значэнні Д., В. і М. склонаў. Пры гэтым прыназоўніку вельмі часта назіраецца ўжыванне канчатка *-у* і Д. скл.: *на форме і на зместу, на максіму, экзамен на фальклору, веды на фэн-шую, на ўзроўню, выкладчык на вакалу*. Разам з тым перыёдыка прытрымліваецца М. скл.: *падарожнічаюць на інтэрнеце, майстар-класы на фітнесе, на шрых-кодзе, на снезе, на сцэнарыі, на тэлевізары*. Гэтыя ваганні звязаны з нявызначанасцю давальнага і меснага склонаў, бо ў большасці выпадкаў мовазнаўцамі доўгі час прымаўся пры *на* менавіта Д. скл.: *Зараз пачалі работы на першаму этапе рэканструкцыі склада безтарнага захоўвання мукі* (Звязда, № 218. 2007. С. 8).

Я. Лёсік з прыназоўнікам *на* лічыў нарматыўным ужываць давальна-месны склон у канструкцыях *плакаць, журыцца (на кім-небудзь/чым-небудзь)*, у функцыі азначэння назоўніка: *дрэніць на родным краю, уся радня на гаспадару*. З Д. скл. у адз. л., а ў мн. л. – у М.

скл. ужываліся назоўнікі ў месным значэнні, часавым, спосабу дзеяння (*раскладваць на ўсяму сталу, на твару, не на нашаму нораву, але на слядох*) [4. С. 340 – 341]. Але ўжыванне Д. скл. у некаторых формах Я. Лёсік лічыў русізмамі, напр. пры абазначэнні пашырэння якога-небудзь дзеяння (*вымаўлялі на адрасу колькі слоў, на чыйму прыказу*), што прэрэчыла ўласнай тэорыі. Але трэба сказаць, што на той час таксама не былі поўнасьцю ўніфікаваны канчаткі Д. і М. скл. У “Беларускай граматыцы” (1936) М. скл. ужываўся ў часавых, прычынных, абстрактных значэннях (*на захадзе сонца, на зместу*). Адначасова Д. і М. скл. былі пры ўказанні на паверхню, дзе адбываецца дзеянне, у значэнні суаднесенасці двух прадметаў або з’яў (*на гэтаму/гэтым стале, дом пабудаваны на праекту*). У значэнні меры і размеркавання кіраванне адбывалася ў М. і В. скл. (*раздаў на алоўку*). У “Граматыцы беларускай мовы” (1948) назоўнікі пры на ставіліся адначасова з Д. і М. скл. (*на шырокаму полю, на лесе*). У “Граматыцы беларускай мовы” (1962) на з М. скл. ужываўся для абазначэння дзеяння, якое адбывалася ў пэўных пунктах прадмета, на яго паверхні, указанні на аб’ект дзеяння, пачуцця: *на свеце, удар на ворагу, сумавала на мужу*. Д. скл. спалучаўся з напрамкам руху, дзейнасцю ў галіне чаго-н., спосабам дзеяння, прычынай, часам, абмежаваннем: *на вывучэнню, на цячэнню, на графіку*, але ў гутарках – і М. скл. (*на поўдні*). Паводле А. І. Наркевіча (“Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы”, 1965) канструкцыі з прыназоўнікам *на*, якія абазначаюць прасторавыя, часавыя і інш. акалічнасныя адносіны ўжываюцца толькі з М. скл.: *на фронце, на абедзе, на ўсім целе*. Аднак “Беларуская граматыка” (1985), наадварот, для прычынных, абмежавальных і часткі часавых значэнняў замацоўвае Д. скл. адз. л.: *урок на пісьму, на ваеннаму загаду, на цэламу месяцу*, спасылаючыся на іх замацаванасць у жывой мове. Хаця тут жа агаворвалася, што некаторыя формы могуць успрымацца як русізмы (*не пайду на дажджу, сум на дому*). Адзін з аўтараў “Беларускай граматыкі” (1985), П. П. Шуба пазней адносіў прасторавыя і часавыя значэнні да М. скл.: *ісці на калідоры, прыйсці на прыездзе, на поўдні ‘час сутак’* (“Пытанні культуры мовы”, 1991) і тут жа дапускаў Д. скл. у словазлучэннях з указаннем кірунку (*ісці на следу, на маршруту*, а таксама *на адрасу*), часу дзеяння (*не прыходзіць на тыдню, на году*), з аб’ектнымі адносінамі (*загад на дзіцячаму саду, чаканка на металу*). З мовазнаўцам былі згодныя Г. У. Арашонкава і В. П. Лемцюгова (“Асаблівасці кіравання ў беларускай і рускай мовах”, 1991), якія кадыфікавалі з Д. скл. таксама значэнні прыналежнасці, сваяцтва, “адпаведнасці з чым-н.”: *разьба на металу, на сезону, на метру, на загаду, таварыш на інстытуту, на звычайу*. “Кароткая граматыка

беларускай мовы” (2007) паўтарае папярэднія правілы, аднак СМІ прытрымліваюцца ўніфікацыі форм з *на* ў М. скл., што варта лічыць слушным, паколькі акалічнасныя адносіны выражае менавіта М. скл. Таксама пры гэтым не адбываецца размежавання сінанімічных канструкцый: *У выніку пераможцам адкрытага чэмпіянату Беларусі па брэйк-дансе “Сіла двух” стаў дуэт з Мінска “Мацібулу”* (Раніца, №7. 2010. С.8); а таксама калегі *на “чорным бізнесе”*, *на следзе каметы*, *факультарыў на выбары*, раней трывалыя з *-у* – *на факце*, *на законе*, *на адрасе*, *на тэлефоне*. Варта адзначыць, што формы тыпу *на тэлефону*, *у тылу*, *на гораду* І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч лічыліся адхіленнямі ад норм [5, С. 299], а ў 1993 г. А. І. Жураўскі назваў пашырэнне канчатка *-е* у канструкцыях з *на* “адхіленнямі ад агульнапрынятых норм” [6, С. 23]. Некаторыя назоўнікі з цвёрдай асновай дапушчальна ўжываюцца з канчаткам *-у* ў М. скл., калі трэба размежаваць сэнс слоў: *на пасту* ‘пасады’, ‘каравуле’ і *на пасце* ‘рэлігійным’, *на рагу* ‘вуліцы’ і *на розе* ‘жывёлы’, *на вугле* ‘зруба’ і *на вуглу* ‘вуліцы’. Трэба адзначыць, што часта канчатак *-у* сустракаецца ў выразе *на дому*: *старшыя на дому ці пад’езду*, *жанчыны — працуюць на дому*. Магчыма, гэта адбываецца па аналогіі з Р. скл., дзе размяжоўваюцца паняцці – ‘будынак’ і ‘жыллё, ачаг’. Аднак у “Беларускім арфаграфічным слоўніку” (2009), у “Слоўніку сучаснай беларускай мовы” (2009) у абодвух значэннях у М. скл. адз. л. нарматыўны *-е*. Гэта праяўляецца і на практыцы: *Па доме разносіцца ні з чым непараўнальны пах жывой хвоі* (www.ranitsa.by, 31.12.2009), і *Аднойчы паабячае не раскідваць на доме шкарпэтак* (khadanovich.livejournal.com, 8.05.2010).

Нявызначанасць ужыванняў назоўнікаў пры *на* стварае інтэрферэнцыя норм рускай мовы, а таксама аналогія з шэрагам устойлівых выразаў з націскам на канчатку *-у*: *на бягу*, *на ляду*, *у ладу*, *у даўгу як у шаўку*. Паводле А. Шахматава, у старажытнасці у месным склоне націск паступова перайшоў з канчатка на аснову, што дало магчымасць захавацца ў сучаснай рускай мове канчатку *-у* ў аднаскладовых словах з прыназоўнікамі *в*, *на* (*во льну*, *на холму*, *в полку*, *на углу*) [7, С.138]. Падобныя формы шырока існавалі і ў старажытнай беларускай мове (*в листу*, *у виру*, *на палацу*). Нарматыўна ў сучаснай рускай мове з прыназоўнікам *по* ужываецца Д. скл. (часцей – гэта аб’ектныя, размеркавальныя значэнні, спосаб дзеяння, указанне асоб, па якіх сумуюць): *рэкамендацыі по прыему*, *по караблю*, *по разговору*, *по другу*. Аднак для рускай мовы ў м. р. адз. л. М. скл. паводле “Словаря грамматических трудностей русского языка” (Масква, 2003) уласціва аж 40 варыянтных напісанняў канчаткаў, што звязана з рэалізацыяй

націску: *о ба́ле*, але *на ба́лу*, *о прудэ*, але *о пруду́*, *на жи́рэ* і *на жиру́*, *в старинном ро́де* і *в роду́*, што не на карысьць успрыняццю норм. Ва ўкраінскай мове *по* ўжываецца з М. скл., але з канчаткам -у: *йти по етапу, по дощу, по тижню*.

У беларускай мове да канца не вызначаным застаецца ўжыванне асабовых назоўнікаў у М. скл. адз. л. У Я. Лёсіка, Б. Тарашкевіча сустракаем – *пры сыне*, але *пры гаспадару*, *пры чужаземцу*, у “Беларускай граматыцы” (1936) – *аб браце*, але *аб інжынеру*, *пролетарыю*, у “Курсе сучаснай беларускай мовы” (1940), “Граматыцы беларускай мовы” (1948) – -у ва ўсіх асабовых назоўніках: *аб герою*, *комунару*, *дзеду*, аналагічна – у “Граматыцы беларускай мовы” (1962), у “Сучаснай беларускай літаратурнай мове” (1975), але ў кнізе Л. І. Бурака “Сучасная беларуская мова” (1974) – *на сыне*, *аб гарманісце*, *пры лётчыку*, *герою*. У “Беларускай граматыцы” (1985) – *аб браце*, *рыбалове*, але *дзеду(е)* і *прадзеду(е)*, *аб мужу*, *будаўніку*, *пастуху*, *герою*. У П. П. Шубы галоўны -у: *аб дзеду*, *брату*, *герою*, *таварышу*, у “Беларускай мове” (1994), “Сучаснай беларускай літаратурнай мове” (1997) таксама: *пры мастаку*, *студэнту*, *рэдактару*, *госцю*, але часам *пры сыне*, *аграноме*. “Кароткая граматыка беларускай мовы” (2007) вызначае *пры сыне*, *дзеду (дзедзе)*, *пастуху*, *рымару*, *настаўніку*, *вучню*. У “Беларускім арфаграфічным слоўніку” (2009): *аб вундэркіндзе*, *кадэце*, але *аб бортніку*, *ліхадзею*, *дырэктару*, *маркетолагу*. У СМІ вызначальны фактар – аснова назоўніка: *аб настаўніку*, *жаніху*, *фотарэпарцёры*, *аб футбалісце*, у *экскурсаводзе*, *пры дырэктары(у)*, *слова аб сябры*: *І нават нахабна пры гаспадары працягваю гладзіць Бакса і за вушамі часаць* (www.respublika.info. 04.04.2007). *Ува мне са з’яўленнем Ліі нарадзіўся бізнесмен, а ў жонцы, юрысце па адукацыі, - дызайнер, - усміхаецца галава сям’і*. (Звязда, №164. 2010. С. 6). Часцей за ўсё блытаніна ідзе пры ўжыванні асабовага назоўніка з прыназоўнікам *на* у значэнні роднасці і выяўлення пачуццяў: *Гасцінна расчыняе дзверы гераіня Янукоў Марыя Антонаўна Януковіч, якая на мужу даводзіцца далёкай раднёй знакамітаму ўкраінскаму палітыку Віктару Януковічу* (rodvitoki.by, 14.10.2010); *Маці расказвала, што бацька вельмі гараваў на сябру* (www.nv-online.info, 27.05.2010). Г. У. Арашонкава лічыла нарматыўным ужыванне канчатка -у ў асабовых назоўніках пры ўсіх відах асноў, акрамя цвёрдай (“Сучасная беларуская мова”, 1973). К. Крапіва ў артыкуле “Ці будзем мы ездзіць па левым баку?” (“Звязда”, 1979) пра варыянтнасць напісання асабовых назоўнікаў разважаў так: “Вялікай бяды няма, паколькі ад дваякага напісання сэнс напісанага не мяняецца”. П. У. Сцяцко асуджае варыянтнасць, бо яна разбурае катэгорыю асабовасці, і прапануе назоўнікі, якія абазначаюць чалавека,

аб'яднаць з канчаткам -у ("Праблемы нормы, культуры мовы", 1998). Гэта, магчыма, добрая заўвага, паколькі тады не будзе размежавання і са скланеннем асабовых імён (*аб Кастусю, пры Ігару*), асабовых імён на -а (-я) (*аб Валі і Валю, пры Сашы і Сашу*) і агульных назоўнікаў (*аб гарэзе і аб гарэзу*), дзе канчатак -у ўказвае на мужчынскі пол. Нязначна, але формы з канчаткам -у пераважаюць ў беларускіх гаворках (*аб сыну, аб брату, аб свату*). Другі магчымы варыянт – трывалае напісанне паводле асновы назоўніка, што функцыянуе зараз.

Літаратура

1. Карский Я. Ф. Белорусы. – Минск: Белорусская энциклопедия, 2006 – Исторический очерк словообразования и словоизменения. – 512 с. – Т.2. Язык белорусского народа. – Вып.2.
2. Каўрус А. А. Граматычная схема і жывая мова: пра некаторыя формы дзеясловаў і назоўнікаў // Роднае слова. –2009 – №11.
3. Працы акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14 – 21 ліст. 1926 г.) / пад рэд. С. Некрашэвіча, У. Ігнатоўскага. – Мінск: Выдавецтва Інбелкульта, 1927. – 433 с.
4. Лёсік, Я. 1921 – 1930. Збор твораў. – Мінск: НАРБ: Логвінаў, 2003. – 396 с.
5. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – 342 с.
6. Жураўскі А. І. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993 – 35 с.
7. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка: Москва: Учпедгиз, 1941. – 288 с.